

Verzen voor vriend en vijand: contexten van elfde-eeuwse Byzantijnse poëzie

door

Floris BERNARD

Abstract

This article deals with the social context of 11th-century Byzantine poetry, especially the poems of Christopher of Mytilene, John Mauropous, and Michael Psellos. In this period an elite of intellectuals took power at court, clearly distinguishing themselves by their common acquaintance with classical education. Their poetry is considered in this article as a tool of social service in the dynamics of patronage, and similarly, as a way to enhance the position of the author in the field of education or communication in service of the court. In order to uphold these mechanisms of patronage, the illusion had to be shaped that poetry mattered to gain prestige. The inherently generic nature of this poetry is illustrated with some interpretations of poems.

Basileios Choirinos was een 11de-eeuwse Byzantijn met een nogal ongelukkige bijnaam: Choirinos betekent letterlijk 'varkensachtig'. Hij toonde wel interesse voor poëzie, en had al dikwijls gevraagd aan een bekende dichter uit zijn tijd, Christophoros van Mytilene, om hem enkele van zijn gedichten te lezen te geven. Christophoros antwoordde op dit verzoek met een kort gedichtje, dat speelt met de dubbelzinnige betekenis van het Griekse woord κεράτιον ('hoortje'): dat kan zowel Sint-Johannesbrood betekenen, een geliefd voedsel van varkens, als de spreekwoordelijke horens die een vrouw haar echtgenoot opzet.

Τί πολλὰ γρύζεις τοὺς ἔμοὺς ζητῶν λόγους
καὶ "σαῖς γραφαῖς θρέψον με" συχνῶς μοι λέγεις;
ἄπελθε πόρρω· χοῖρος οὐ τρώγει μέλι·
ἔχεις βαλάνους δεῖπνον, εἰ βούλει, φίλον·
ἄν οὖν μάλιστα καὶ κερατίων δέη,
ἢ σύζυγος πλήσει σε καὶ κερατίων.¹

¹ *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, ed. E. Kurtz, Leipzig 1903, nr. 84. Alle vertalingen zijn van mijn hand en zijn enkel bedoeld om de inhoud van de Griekse tekst duidelijk weer te geven.

Waarom knor je toch zoveel om naar mijn werken te vragen,
 en zeg je me zo vaak: "Geef me je geschriften te eten"?
 Ga ver weg van hier! Een varken eet geen honing;
 je hebt eikels, als je wil: je favoriete voedsel.
 En als je dan ook nog eens "hoorntjes" wil,
 dan zal je vrouw je daarin wel voorzien.

Deze sneer laat weinig aan de verbeelding over: Christophoros stelt zich op als een zelfbewuste dichter die zelf bepaalt wie er van zijn gedichten mag genieten. Blijkbaar werd Choirinos hiervan uitgesloten omdat hij geen graag geziene gast was in de intellectuele kringen waarin Christophoros zich bewoog. Misschien had hij zich de sociale omgangsvormen van deze kringen niet voldoende eigen gemaakt, misschien voldeed hij niet aan bepaalde intellectuele maatstaven die men hanteerde; zeer waarschijnlijk gaat het om een combinatie van beide factoren.

Als typische *would-be* intellectueel had hij zich, in de terminologie van de socioloog Pierre Bourdieu, niet de habitus eigen gemaakt die bepalend is voor een literair veld, en mensen die zich al in een prestigieuze positie wisten, zoals Christophoros, konden het zich veroorloven om met een schimpscheut als deze hun de toegang onmogelijk te maken.

Een socio-literaire benadering als die van Bourdieu, met begrippen als 'literair veld', en 'kapitaal', biedt de mogelijkheid om te ontsnappen aan een al te simplistische visie waarin literaire uitingen een directe 'reflectie' zijn van bepaalde ideologieën, en waarbij enkel gezocht moet worden naar directe verbanden tussen maatschappelijke en literaire ontwikkelingen.² Zo is Byzantijnse 11de-eeuwse poëzie wel eens beschouwd als de reflectie van een opflakkerende humanistische ideologie. In wat volgt, zal ik integendeel literatuur opvatten als een op zichzelf staande ruimte, met haar eigen intrinsieke ontwikkelingen, maar waarbinnen de posities en manoeuvres sterk afhangen van maatschappelijke posities en hiërarchieën. Het is de bedoeling om vanuit deze opvatting een voorstelling te geven van de poëzie van de Byzantijnse elfde eeuw, en enkele concrete problemen in verband met interpretatie van deze poëzie aan te kaarten.

Eerst zal ik de historische achtergrond van de Byzantijnse elfde eeuw schetsen, en een beeld geven van de sociale ontwikkelingen die het ontstaan van een intellectuele elite mogelijk maakten. Daarna zal ik deze

² Zie in de eerste plaats: P. Bourdieu, *Les règles de l'art. Génèse et structure du champ littéraire*, Paris 1992, en over culturele productie, smaak, en sociaal onderscheid: P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris 1979.

elite, die de profane poëzie van deze tijd produceerde, situeren in haar relatie tot verschillende maatschappelijke groeperingen en instellingen, waarbij vooral het onderwijs belicht zal worden. Ik zal me vervolgens vooral concentreren op de manier waarop deze intellectuelen erin slaagden om een maatschappelijk draagvlak voor literatuur te creëren. Tenslotte zal ik aantonen dat, ondanks deze maatschappelijke benadering, concrete interpretatie van poëzie rekening moet houden met intern-literaire mechanismen zoals bijvoorbeeld 'genre'.³

DE BYZANTIJNSE ELFDE EEUW

In 1025 sterft de Byzantijnse keizer Basileios II, een autoritair staatsman en een succesvolle militaire leider. Na de dood van zijn broer drie jaar later, wordt Byzantium geconfronteerd met een ernstig dynastiek probleem: de enige overgebleven telgen zijn vrouwen. Om de Macedonische dynastie, die erg veel populariteit en prestige genoot bij het Byzantijnse volk, legitiem voort te zetten, en toch een man op de troon te krijgen, is men verplicht om deze vrouwelijke afstammelingen uit te huwelijken. Dit is de uitgelezen kans voor de verschillende intrigerende facties aan het hof om hun eigen mannetjes naar voren te schuiven.

De zwakke persoonlijkheden die nu op de troon komen te zitten, kunnen gemakkelijk overtuigd worden om financiële armslag te voorzien voor de uitbouw van een systeem van lucratieve erefuncties aan het hof of in de administratie van de provincies. Na enkele kort regerende keizers die deze evoluties in gang zetten, maar al snel het slachtoffer worden van hofintriges, komt in 1042 Konstantinos IX Monomachos op de troon door met Zoë te huwen, de enige legitieme afstammeling van de Macedonische dynastie. Konstantinos, zelf afkomstig uit de klasse van hooggeplaatste functionarissen, verwerft een niet te onderschatten prestige door enkele revoltes van de militaire adel uit het oosten af te slaan, en wendt de overvloedige rijkdommen van de schatkist aan om een heel legertje van hoffunctionarissen te onderhouden. Een elite van hoofdstedelijke ambtenaren, vooral gerekruteerd uit de opkomende welvarende middenklasse, breidt zich snel uit.

³ Het onderzoek dat zijn weerslag vindt in dit artikel, kadert in een lopend FWO-project bij de Vakgroep Latijn en Grieks, UGent, over 11de-eeuwse Byzantijnse poëzie en haar socio-literaire kader. Promotor en co-promotor van dit project zijn resp. Prof. dr. Kristoffel Demoen en Prof. dr. Marc De Grootte.

Toegang tot deze bureaucratische klasse werd vooral bepaald door goede connecties en verdiensten, eerder dan door afkomst. Deze verdiensten bestaan vooral uit een goede beheersing van het Oudgrieks, in de elfde eeuw al lang niet meer een evidentie, en van de retorische technieken die vereist zijn om een redevoering of brief op te stellen volgens de regels van de kunst. Dit opvoedingsideaal, dat nog stamt uit de klassieke oudheid, geeft het onderwijs een belangrijke rol in de maatschappelijke dynamiek. Het werkt de groei van scholen in de hand, die in een scherpe concurrentie met elkaar treden.

Een vriendenkliek binnen deze elite slaagt erin zich tot de meest invloedrijke te maken wanneer in 1047 Monomachos een aantal maatregelen doorvoert om het onderwijs te hervormen. Een edict wordt uitgevaardigd, opgesteld door Ioannes Mauropous. Dit edict benoemt Michaël Psellos, een vriend van Mauropous, tot 'consul der filosofen', en geeft hem zeggenschap over keizerlijke subsidies voor onderwijsinstanties. Ook een 'rechtsschool' wordt opgericht, met Ioannes Xiphilinos, een vriend van Mauropous en Psellos, aan het hoofd, die controle krijgt over de selectie van nieuwe ambtenaren.⁴

Hoewel deze invloedrijke nieuwkomers op het politieke toneel later om onduidelijke redenen verbannen worden uit de hoofdstad, slaagt Psellos erin om terug te keren en raadgever en persoonlijke mentor te worden van opeenvolgende keizers, wat hem tot één van de invloedrijkste mannen van de elfde eeuw maakt, zowel op politiek als op cultureel vlak. De zogenaamde *Chronographia*, de memoires van deze hofman en filosoof, is één van de interessantste Byzantijnse geschiedwerken. En naast talrijke filosofische, wetenschappelijke en retorische werken heeft hij ook poëzie nagelaten, die meestal didactisch van aard is. Van Ioannes Mauropous is een gedichtenverzameling bewaard, die bestaat uit epigrammen, lofdichten, grafgedichten, polemieken en persoonlijke gebedsliteratuur.

Een andere belangrijke dichter uit deze periode, Christophoros van Mytilene, behoorde eveneens tot de invloedrijke personages aan het hof, maar lijkt noch van Psellos noch van Mauropous een kennis te zijn. Zijn gedichten zijn een bonte mengeling van epigrammen, gelegenheidspoëzie, langere lof- en grafgedichten en sofistieke *Spielereien*.⁵

Het is vooral de poëzie van deze drie dichters die voorgesteld zal worden in de volgende hoofdstukken.

⁴ W. Wolska-Conus, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *Travaux et Mémoires* 6 (1976), p. 223-243.

⁵ Zie F. Bernard, Christophoros van Mytilene: Byzantijnse geestigheid, *Tetradia* 13 (2004), p. 79-94.

EEN ELITE VAN INTELLECTUELEN

De elite die in het tweede kwart van de elfde eeuw resoluut de macht neemt op cultureel en politiek gebied, is zeer volatiel, gezien haar samenstelling uit nieuwkomers en de hevige strijd om nieuw gecreëerde posities. Ze is zelf onderverdeeld in verschillende facties en vriendenkringen. Bovendien hangt veel af van de militaire en politieke omwentelingen, waarop deze klasse zelf niet altijd vat heeft. De militaire nederlaag van de Byzantijnen tegen de Turken in Mantzikert in 1071 doet uiteindelijk het wantrouwen groeien tegen de geciviliseerde klerken die keizers overtuigden om schatkisten voor hen open te stellen, en niet voor het onderhoud van de militaire slagkracht.

De achtergrond, mentaliteit en omgangsvormen van deze elite staan diametraal tegenover die van de monniken en mystici, die hun invloed baseren op religie, ascese en persoonlijk charisma. Een vooraanstaand mysticus uit het begin van de elfde eeuw, Symeon de Nieuwe Theoloog, neemt deze intellectuelen als volgt op de korrel:

αὶ θεῖαι γραφαὶ πᾶσαι δημηγοροῦσιν, (...)
 οὐ τοῖς ῥήτορσιν οὐδὲ τοῖς φιλοσόφοις,
 οὐ τοῖς μαθοῦσι συγγραφᾶς τῶν Ἑλλήνων,
 οὐ τοῖς τὰς γραφᾶς ἀναγνοῦσι τὰς ἔξω,
 οὐ τοῖς ἐξαρκήσασι σκηνικὸν βίον,
 οὐ τοῖς λαλοῦσι τὸρνευτῶς καὶ πλουσίως,
 οὐ τοῖς λαχοῦσι μεγάλων ὀνομάτων, (...)
 ἀλλὰ τοῖς πτωχοῖς πνεύματι καὶ τῷ βίῳ.⁶

De heilige schriften spreken tot iedereen, (...)
 maar niet tot de retoren en filosofen,
 tot de geleerden die de boeken van de Hellenen bestuderen,
 en de geschriften van de Ouden lezen,
 tot de mensen die een theateraal leven leiden,
 en gepolijst en bloemrijk kunnen spreken,
 en ronkende titels kunnen veroveren. (...)

De bijbel spreekt tot de armen, van geest en van levenswijze.

De spanning tussen deze twee wereldbeelden is duidelijk voelbaar in deze tijd, en wordt bij bepaalde gelegenheden op de spits gedreven. In een giftige brief van Psellos aan de patriarch Keroullarios wordt het ideaal van de 'humanistische' rationele geleerde gesteld tegenover de ongreepbare religieuze autoriteit van de patriarch.⁷

⁶ *Symeon Neos Theologos. Hymnen*, ed. A. Kambylis, Berlin 1976, nr. 21.

⁷ *Michele Psello, Epistola a Michele Cerullario*, ed. U. Criscuolo, Napoli 1990².

De omgang met de klassieke oudheid is een oude twistappel, en steeds komt het verwijt terug dat de intellectuelen zich te zeer lieten meeslepen door de inhoud van de klassieke geschriften in plaats van enkel hun vormelijke aspecten te bestuderen. Het valt op dat de invloedrijke monniken van deze tijd er zich op lieten voorstaan dat ze geen onderwijs hadden genoten, als gold dat als verderf van de ziel.⁸

ONDERWIJS EN ONDERSCHIED

Het onderwijs draagt in deze periode dus een sterk onderscheidend karakter: de gemeenschappelijk genoten opvoeding is een basis van wederzijdse erkenning, wat noodzakelijk ook onderscheiding tegenover de anderen met zich meebrengt. Zo schrijft Psellos aan een oude studiemakker:

Εἰ καὶ μηδὲν ἄλλο, πνευματικὲ ἀδελφὲ, συνίστησιν ἡμᾶς καὶ συνδεσμεῖ καὶ ἐνοῖ, ἀλλ' ἢ γε χρονία διαγωγή καὶ ἡ κοινὴ τῶν μαθημάτων μετάληψις καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ τρόπου ... συνδυαστικόν τε καὶ κόσμιον - τίνων οὐ δεσμῶν, ποίων οὐχ ἁρμονιῶν ἁρμοδιώτερον ὄν; - συνέχει καὶ φυλάττει καὶ συμαρμόζει τὰ τῆς φιλίας.⁹

Als er één iets is, mijn geestelijke vriend, dat ons verbindt en verenigt, dan is het wel onze jarenlange opleiding, het gemeenschappelijke onderwijs dat we hebben genoten, en onze wereldse omgangsvormen, die ons doen lijken op elkaar. Welke band is er immers harmonieuzer dan deze? Ze bewaart onze vriendschap, zet ze verder, en maakt ze harmonieuzer.

Christophoros van Mytilene maakt zich in een gedicht druk om een "gewone man", die het zich veroorloofd heeft om zelf "de geschriften van de klassieken te beoordelen", m.a.w. om zelf op te treden als leraar en literator.¹⁰ Christophoros vraagt aan de profeet Jesajah om te treuren "wanneer hij ons, de liefhebbers van cultuur, moet aanzien", nu zij "worden uitgelachen en vernederd". Hij nodigt de pseudo-intellectueel in kwestie uit om, "als hij dan toch een gerespecteerde criticus in literatuur wil zijn, vrijuit te spreken", maar na zijn zogenaamde antwoord

⁸ *Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicéas Stéthatos*, ed. I. Hausher en P. Horn, Roma 1928, §2 : Tijdens zijn lectuur van Griekse auteurs op school concentreerde Symeoon zich enkel op de grammatica, en verwierp hij hun inhoud.

⁹ *Michaelis Pselli Scripta Minora*, ed. E. Kurtz en F. Drexel, Milano 1941, nr. 11.

¹⁰ *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, ed. E. Kurtz, Leipzig 1903, nr. 40.

– dat niet bewaard is – bijt Christophoros hem toe: “ga maar weer, want om een juist oordeel te vellen over literatuur, heb je tijd nodig, inspanningen, en een olielamp” – dat laatste om ’s nachts ijverig door te studeren. Gelijkaardige polemische geschriften zijn alomtegenwoordig: voortdurend worden *would-be* intellectuelen, zoals onze Basileios Choirinos, voor aap gezet, en worden de intellectuele capaciteiten van de auteur en van zijn vrienden bewierookt.

Onderwijs is dus een gemeenschappelijke basis aan de hand waarvan een elite zichzelf definieert, maar meer specifiek is het schrijven van literaire teksten een hoofdactiviteit van leraars. Psellos en Mauropous waren beiden invloedrijke leraars, en de andere belangrijke dichter van deze tijd, Christophoros van Mytilene, is eveneens verbonden aan een school: meerdere gedichten zijn geschreven ter verdediging van een schooldirecteur, en een ander gedicht maakt op satirische wijze komaf met een concurrerende school.¹¹ De strijd om het binnenhalen van studenten moet tamelijk hevig zijn geweest, wat ons niet hoeft te verwonderen, gezien het belang dat scholen kunnen spelen in de opbouw van een lucratieve carrière in het staatsapparaat.

Sommige dichtwerken kunnen dan ook beschouwd worden als kunststukjes, bedoeld om zich te bewijzen als capabele leraars. Onder meer in de gedichtenverzameling van Christophoros vinden we sporen van schoolse showstukjes, zoals een koppel gedichten waarvan het ene uitvoerig de druif tegenover de vijg verdedigt, terwijl het andere gedicht net het tegengestelde doet.

Poëzie wordt dan ook beoordeeld met criteria die men op schoolteksten zou toepassen, criteria van vooral grammaticale en retorische aard. Mauropous moet zich in een gedicht verweren tegen critici die wijzen op een verkeerd geconstrueerd voorzetselvoorwerp.¹² Zelf trekt hij van leer tegen dichters die versjes maken zonder de prosodische voorschriften in acht te nemen.¹³

Van een andere orde zijn de didactische gedichten van Michaël Psellos: deze gedichten, over onder andere geneeskunde, recht, grammatica en bijbelegese, lopen tot in de duizenden verzen.

¹¹ Ed. Kurtz, nrs. 8-10.

¹² “Tegen de lezer die kritiek had op het vers “ἀνθ’ οὗ προθεΐς”, omdat het voorzetsel er verkeerdelijk aan toegevoegd was”: *Iohannis Euchaitorum Metropolitanæ quæ in Codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, ed. P. de Lagarde, Göttingen, 1882, nr. 33.

¹³ *Ibidem*, nr. 34.

LITERATUUR ALS DIENSTVERLENING

Als we de relatie tussen literatuur en maatschappij willen verduidelijken, kunnen we niet heen om de vraag hoe literatuur concreet werd gefinancierd. Het begrip 'patronage' duikt hier onvermijdelijk op. En inderdaad, patronage, in de vorm van steun vanwege machthebbers die zichzelf literaire diensten laten bewijzen door mensen die daarvoor technisch gekwalificeerd zijn, is in deze tijd de voornaamste motor van literaire productie.¹⁴ Er is hier nauwelijks sprake van kunstminnende mecenasen of van literatoren die in hun levensonderhoud voorzien door hun literatuur te verkopen. In een systeem van literaire patronage is literatuur een dienstverlening, en deze dienstverlening is een element van een ander beroep: van secretaris, leraar of hofredenaar (of met een meer modieuze en toch ook precieze naam: communicatieverantwoordelijke).

De adressering alleen al van een gedicht, een lofrede, een epigram of een ander werk, is een vorm van sociale dienstverlening. Zulke literaire opdrachten worden dan ook vaak door hun auteurs effectief de "aflossing van een schuld" genoemd, of "een gunst" of "een wederdienst". In Psellos' lofrede voor zijn ex-leraar Mauropous verwijst Psellos naar zijn eigen rede als een "vergoeding voor al het goede" (ἀντίδοσις τοῦ καλοῦ) dat hij van Mauropous heeft gekregen, en als de "aflossing van een schuld".¹⁵

Het mag geen wonder heten dat verschillende literatoren hun uiterste best doen om naar de gunsten van de beschermheren te dingen. De aanzienlijke maatschappelijke voordelen doen een strijd ontbranden tussen de verschillende intellectuelen, een strijd die zich vaak afspeelt op het niveau van de concurrerende scholen of van hovelingen die zich in de gunst van de keizer willen manoeuvreren.

Poëzie is in deze competitieve omstandigheden een middel om eigen competenties te onderstrepen en te appelleren aan de gedeelde elitaire smaak van de ontvanger. Psellos kleedt zijn sollicitatie, gericht aan keizer Michaël IV (1034-1041), in deze periode geplaagd door aanvallen van de Bulgaren, in als volgt:

¹⁴ Voor een voorbeeld in het 17de-eeuwse Frankrijk van het principe van literaire patronage, cf. A. Viala, *La naissance de l'écrivain. Sociologie de la littérature à l'âge classique*, Paris 1985.

¹⁵ *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, ed. G.T. Dennis, Leipzig 1998, nr. 17, resp. r. 20 en 853.

- Ἐμοί, κραταιῆ φασφόρε στεφηφόρε,
 μέλημα καὶ σπούδασμα καὶ βίος λόγοι,
 ἐξ ὧν φανῆναι καὶ προκόψειν ἐλπίσας
 πάντων κατεφρόνησα καὶ ζῆν εἰλόμην
 5 τέως ταπεινὸν καὶ κεκρυμμένον βίον,
 πόνοις ὀμιλῶν καὶ σοφῶν βίβλοις μονον.
 πλὴν οὖν ἰδεῖν σου τὸ κράτος προσηυχόμεν
 εἰς τὴν ἑαυτοῦ δεδραμηκὸς ἀξίαν,
 τοῦ προσπεσόντος μέσῳ δεινοῦ νέφους
 10 καὶ πειραθέντος σὰς σβέσαι λαμπηδός
 αὐθις ραγέντος καὶ ῥυέντος εἰς χάος.
 οὐκοῦν θεωρῶ τῆς ἐμῆς εὐχῆς τέλος·
 τῇ γὰρ προνοίᾳ τοῦ θεοῦ καὶ δεσπότη
 ἔχεις ἀνεμπόδιστον ἀκραιφνὲς κράτος.
 15 δέδεξο λοιπὸν οἰκέτου δῶρον λόγον·
 σὺ δ' ἀντιδοίης τὴν κατ' ἀξίαν δόσιν
 τοῖς σοῖς με πάντως συμβαλὼν νοταρίοις.¹⁶

- Literatuur, machtige lichtbrengende keizer,
 is voor mij mijn leven, mijn streefdoel, en mijn zorg.
 In de hoop om door literatuur op te vallen en promotie te maken,
 heb ik alles verwaarloosd, en heb ik er tot nu toe voor gekozen
 5 een nederig leven in de schaduw te leiden,
 en alleen omgang te zoeken met de boeken van oude wijzen.
 Maar dan wenste ik om uw macht weer te zien groeien
 tot de grootsheid die het vroeger had,
 want nu is er een gevaarlijke wolk over uw rijk gekomen
 10 die ermee dreigt uw lichten te doven,
 en die dringend moet uiteengejaagd worden.
 Ik beschouw dan ook de uitkomst van mijn wens als volgt:
 met de voorzienigheid van God, onze Heerser,
 dat u weer een onwankelbare heerschappij moge uitoefenen.
 15 Ontvang dan ook dit gedicht als een geschenk van een dienaar.
 Maar u, geeft u me een vergoeding naar waarde
 door me als één van uw notarissen aan te werven.

Psellos draagt dit gedicht op als een geschenk (r. 15), een blijk van dienstverlening van een lager geplaatste aan een hoger geplaatste. Maar deze gulle gift impliceert dat tegelijkertijd een "vergoeding naar waarde" (r. 16) wordt verlangd. Literatuur is in het systeem van patronage dus niet meer dan een vorm van rechtstreeks inwisselbaar kapi-

¹⁶ Michael Psellus. *Poemata*, ed. L.G. Westerink, Stuttgart / Leipzig 1992, nr. 16.

taal, zowel om eerdere diensten te vergoeden (zoals in het geval van Psellos' lofrede op Mauropous) als om ingewisseld te worden tegen andere diensten (zoals in dit gedicht, trouwens met succesvolle afloop). "Opvallen en promotie maken" (zie r. 3) is in deze context aangewezen: in zijn *Chronographia* zegt Psellos trouwens met zoveel woorden dat hij ook op deze manier een machtig man is geworden.¹⁷

STIMULEREN VAN PATRONAGE

Om dit systeem van uitwisseling gaande te houden, moeten de literatoren natuurlijk ervoor zorgen dat ze patronage van literatuur stimuleren ten aanzien van de mensen die over de macht en het geld beschikken om patronage uit te oefenen. Men wil een regime vermijden als dat van Basileios II, die keizer was in de generatie net voor deze dichters. Deze keizer was blijkbaar van mening dat literatuur nutteloos was voor een efficiënte werking van de staat, en daarom patroneerde hij het culturele leven helemaal niet.¹⁸ Er waren wel veel mannen die intellectueel bekwaam waren in die tijd, beweert Psellos in zijn *Chronographia*, maar Basileios II verkoos zijn staatszaken zelf te regelen. Psellos concludeert dat die mensen zich op literatuur toeleghden zonder een carrière op het oog te hebben, wat hij veelzeggend contrasteert met de toestand in zijn eigen tijd.¹⁹

Patronage moet gestimuleerd worden door te wijzen op de wederzijdse voordelen van literatuur voor patroon en voor auteur, en er moet een denkbeeld (of: illusie) onderhouden worden waarin het onderhouden en ontvangen van literaire diensten prestige met zich kan meebrengen.

In een lofrede aan Monomachos verwoordt Psellos expliciet de verwachte investering van machtige heersers in literatuur en schetst hij het onsterfelijke prestige dat literatuur die heersers kan opbrengen:

τὰ δ' ἡμέτερα οἶα; ἀπερρίμμεθα, καταπεφρονήμεθα, μὴ κακίσης εἰ καὶ τοῦτο φήσω, οἱ τῆς γνώσεως τρόφιμοι, οἱ τῆς σοφίας ἐθάδες, οἱ τῶν μουσῶν θιασῶται. (...) ἡμεῖς δε λόγοις κηρύττομεν, εὐφημίαις βάλλομεν, οἷς ἔχομεν θεραπεύομεν, καὶ μόγις που ῥανίδα ἐλέους δεχόμεθα. ἀλλὰ πάλιν τὸν αὐτὸν λόγον ἐρῶ,

¹⁷ Michel Psellus, *Chronographie*, ed. E. Renauld, Paris 1928, p. 138-139 (boek VI, hfdst. 44-45).

¹⁸ Cf. M. Lauxtermann, Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's reign, in: *Byzantium in the year 1000*, ed. P. Magdalino, Leiden/Boston/Köln 2003, p. 199-216.

¹⁹ *Chronographia*, ed. Renauld, p. 18 (boek I, hfdst. 29).

μη κάκιζε τὴν παρρησίαν, ὃ βασιλεῦ, τόκος ἐστὶν ὀδυνωμένης
 ψυχῆς. πόθεν Ῥωμῦλοι κηρύττονται, πόθεν Βροῦτοι καὶ Αἴλιοι,
 Ἀντίοχοι τε αἱ Σέλευκοι καὶ Ἀλεξάνδροι; οὐκ ἐκ λόγων, οὐκ ἐκ
 συγγραμάτων; οἱ δὲ συγγράφοντες πόθεν εἰς συγγραφὰς
 ἐκινήθησαν; οὐκ ἐξ ὧν εὖ ἔπασχον;²⁰

En hoe zit het met ons? We worden aan de kant geschoven, geminacht – neem me niet kwalijk als ik ook dit zeg – wij die anderen voeden met kennis, de kinderen van de wijsheid, de ingewijden van de Muzen. (...) Wij die met literatuur een treffende presentatie kunnen maken, wij die doel kunnen treffen met lofprijzingen, wij bewijzen diensten aan wie we maar kunnen, en we ontvangen nauwelijks een druppel medelijden. Maar, keizer, laat mij weer hetzelfde zeggen als ik al tevoren heb gezegd, en neem me mijn vrijpostigheid niet kwalijk, dat is het resultaat van een gekwetste ziel. Waarvan kennen wij de Romulussen, de Brutussen, Aeliussen, Antiochussen, Seleucussen en Alexanders? Uit literatuur, toch, en boeken, of niet? En die schrijvers, hoe kwamen zij er toe om die boeken te schrijven? Toch omdat ze er wel bij voeren?

Psellos legt hier in uitgesproken bewoordingen de werking van deze investering bloot: literatuur kan symbolisch kapitaal genereren voor de machthebber, maar daar moet iets tegenover staan. Tegelijkertijd maakt Psellos duidelijk dat literatuur vooral in een ondergeschikte positie staat: het is haar taak “diensten te bewijzen”.

Na deze algemene opmerkingen over de maatschappelijke inbedding van literatuur, zal ik nu dieper ingaan op de teksten zelf, en trachten aan te tonen dat deze maatschappelijke inbedding geen vanzelfsprekende relatie tussen literatuur en maatschappij garandeert.

DE MACHT VAN HET GENRE

Concrete interpretatie van deze poëzie is nog schaars en verzandt vaak in subjectieve evaluaties of frustrerende speurtochten naar historische feiten. De problematische aard van deze interpretaties kan geïllustreerd worden aan de hand van het begin van een gedicht dat Mauropous heeft geschreven naar aanleiding van de dood van keizer Konstantinos Monomachos:

²⁰ *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, ed. G.T. Dennis, Leipzig 1998, nr. 2, r. 799-813.

Ὅναρ τὰ θνητὰ πάντα καὶ ματαιότης,
 εὐκλεια, δόξα, πλοῦτος, αὐτὸ τὸ κράτος
 ὁ γὰρ πρὸ μικροῦ βασιλεὺς κεκλημένος,
 ὁ γῆς ἀκούων κύριος καὶ δεσπότης
 καὶ ζῶν μὲν ἄλλον εἶχε μεῖζω δεσπότην,
 καὶ νῦν τεθνηκὼς ὡς κριτὴν τοῦτον μένει,
 λόγους ἀπαιτήσοντα τῶν πεπραγμένων.
 τέως δὲ νεκρὸς ἐστὶ καὶ κωφὴ κόνις,
 ἄφωνος, ἄπνους, χοῦς μόνον λελυμένος.²¹

Al het sterfelijke is een droom, is vergeefs:
 roem, reputatie, rijkdom, en zelfs macht.
 De man die tot voor kort keizer werd genoemd,
 heerser en meester over de aarde,
 had ook toen hij leefde al een meester die nog machtiger was,
 en nu hij gestorven is, wacht hij op hem als op een rechter,
 om verantwoording voor zijn daden te vragen.
 Dood is die man nu, stof zonder stem,
 zonder ziel, en stom; enkel aarde die nu verkruid is. (...)

In één van de weinige interpretaties die van dit gedicht bestaan²², niet geheel toevallig van een ex-Sovjetgeleerde, wordt dit gedicht beschouwd tegen de achtergrond van een ideologische spanning: de “neerbuigende” uitlatingen over de vergankelijkheid van het leven van de keizer worden beschouwd als een verregaande vorm van keizerkritiek, geuit door een woordvoerder van een democratische partij in de Byzantijnse samenleving.

Deze historicistische interpretatie gaat impliciet uit van de opvatting dat literatuur een reflectie is van maatschappelijke verhoudingen. Het plaatsen van literatuur in een historische context komt in deze visie neer op het decoderen van een ideologische of politieke boodschap: de dichter heeft immers zijn kritiek op de onderdrukkende staat “verborgen” onder lagen van literaire kunstgrepen en retoriek.

Als deze visie al vruchtbaar zou kunnen zijn voor andere literatuur, in het geval van Byzantijnse poëzie zal ze vaak haar tanden stukbijten op de uitgesproken conventionaliteit en genericiteit van literatuur. De ‘memento mori’-motieven in dit fragment bijvoorbeeld zijn onvermijdelijke *topoi* van het genre ‘grafdicht’. Bijna elk motief en elke collocatie in dit genre heeft een traditie die teruggaat op de grote schoolvoorbeelden Homeros, de Bijbel, de Attische redenaars, en de latere retorische handboeken.

²¹ Ed. de Lagarde, nr. 81.

²² A. Kazhdan, Some Problems in the Biography of John Mauropous II, *Byzantion* 65 (1995) p. 362-387, vooral 369-371.

Dit gedicht zelf past bij een welbepaalde maatschappelijke gelegenheid: het gedicht werd naar alle waarschijnlijkheid voorgedragen bij een jaarlijks ritueel om de dood van de keizer te herdenken. Bij deze ceremonie werd van de literaire component niets anders verwacht dan dat ze het ritueel volgens het gangbare gebruik aanvulde en opluisterde.

Een ander gedicht van Mauropous illustreert eveneens het gevaar om al te snel eenvoudige parallellen te trekken tussen maatschappelijke ontwikkelingen en literaire vormen:

Ἐπίγραμμα εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλούταρχον.

Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιό μοι·
ἄμφω γὰρ εἰσὶ καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον
τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες.
εἰ δ' ἠγνόησαν ὡς θεὸς σὺ τῶν ὅλων,
ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον,
δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σῶζειν θέλεις.²³

Epigram op Platoon en Ploutarchos

Als u, mijn Christus, iemand van de heidenen
zou willen vrijwaren van uw dreiging,
kies dan Platoon en Ploutarchos.
Beiden staan immers in hun werken en hun mentaliteit
het dichtst bij uw leer.
Ook al wisten ze niet dat u God van het heelal bent,
in dit geval hebben ze enkel uw barmhartigheid nodig,
waarmee u iedereen genadig wil redden.

Vaak heeft men dit gedicht beschouwd als een oproep tot christelijk humanisme²⁴, m.a.w. tot de opvatting dat het antieke gedachtegoed weer reële inhoud zou kunnen krijgen binnen het religieuze kader van het christendom. Dit gedicht krijgt zo prerenaissancistische dimensies.

Maar hoe werd het gedicht eigenlijk aanvankelijk gebruikt? De expliciete term "epigram" in de titel geeft naar Byzantijns gebruik aan dat het gedicht ook effectief als inscriptie, of als 'bij-tekst' heeft gefungeerd. In combinatie met de auteursnamen kan dit gedicht oorspronkelijk maar één functie hebben gehad: dat van een 'flaptekst' bij een

²³ Ed. de Lagarde, nr. 43.

²⁴ Cf. o.m. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, vol. I, p. 20-21.

manuscript dat werken van Platoon en Ploutarchos bevatte. Van dit soort flapteksten bij manuscripten vinden we nog andere voorbeelden, niet alleen in de overgeleverde gedichtenverzamelingen van Mauropous en Christophoros, maar ook in Byzantijnse manuscripten zelf met teksten van bekende antieke auteurs, waarin deze gedichten alleen al door hun opmaak (kleur van inkt, lettertype) opvallen als 'epigrammen'. Het is de conventie in deze epigrammen dat de auteur, heidens of christelijk, een woordje van lof meekrijgt; een voorbeeld van een lovend epigram op een commentaar op Platoon (en hier gaat het onmiskenbaar om een epigram voor een manuscript) treft men bijvoorbeeld ook aan in de *Anthologia Palatina*.²⁵

De notie 'genre' kan dus adequaat gebruikt worden, niet om deze literatuur vanuit vogelperspectief in ogenschouw te nemen en te verkavelen, maar om de literair-interne mechanismen te begrijpen. In het geval van bepaalde Byzantijnse poëzie is genre trouwens maar een onderdeel van de conventies van een bepaalde maatschappelijke gelegenheid, die van ceremoniële of liturgische aard kan zijn. Deze conventies hebben naast een literaire dimensie ook een rituele, muzikale en/of iconografische dimensie.

EEN VARKEN IN HET VELD

Ik keer om af te sluiten nog even terug op de terminologie van het 'literaire veld'. Men kan in deze periode niet echt spreken van een literair veld in de betekenis die de socioloog Pierre Bourdieu eraan heeft gegeven, maar men kan vanuit zijn begrippenapparaat en de mechanismen die hij blootlegt, de verhouding tussen literatuur en maatschappij subtieler onderzoeken. Ook in de Byzantijnse elfde eeuw is er een veld, dat men vager kan aanduiden met 'intellectueel veld'. Dit veld is een maatschappelijke ruimte op zich met haar eigen wetmatigheden, en het is duidelijk dat de actoren binnenin het veld de grenzen ervan streng willen afbakenen. De criteria van distinctie zijn klassieke opleiding, correcte retorische communicatie en verfijnde, 'steedse' omgangsvormen. De spelers blijven afhankelijk van patronage, maar ze proberen elk een positie in te nemen van waaruit ze het meest hun prestige kunnen laten gelden. De zelfbewuste, zelfs arrogante bevestigingen van eigen kunnen en de scherpe aanvallen op collega's moeten gelezen worden in het licht van deze strijd.

²⁵ *Anthologia Palatina*, boek XV, 39.

Maar als moderne lezers van deze Byzantijnse teksten, lopen we het gevaar zelf te zijn als onze arme Basileios Choirinos. We knorren om nog meer tekst en uitleg, maar we hebben geen toegang meer tot de heersende opvattingen over literatuur, en we hebben slechts een vage inschatting over de culturele omgangsvormen van de *homo byzantinus*. De poëzie zelf die ons nog rest, is ertoe geneigd te misleiden: inhouden zijn verwisselbaar, originaliteit is meestal schijn, de maatschappelijke context ontgaat ons door gebrek aan historische bronnen en de precieze impact van emotie, ironie en sarcasme zijn zeer moeilijk in te schatten. Sluitende interpretaties van deze gedichten liggen dan ook vaak buiten ons bereik, maar een omvattend verklarend kader vanuit de gebruikscontext en maatschappelijke agenda van deze teksten kan ons al een eind op weg helpen om ze beter te begrijpen.